

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ἔκτο
Κεφάλαιο

Ἡ Πλαστή Συνείδηση

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΛΟΓΟ ΖΩΟ ἢ ΖΩΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ; ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΑΠΟ-
λυτοποιεῖ τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στή θετική γνώση καί στήν ἰδεολο-
γία. Ἀλλά τό οὐσιαστικό εἶναι νά δοῦμε τήν ἱστορική σχέση γνώ-
σης καί ἰδεολογίας καί τά αἷτια πού καθορίζουν τήν ἀντιφατική δυναμική
τους. Γενικότερα: νά δοῦμε τό πρόβλημα τῆς ἀλήθειας, καί στά πλαίσια
αὐτοῦ τοῦ προβλήματος νά ἐξετάσουμε τό πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας καί
τῆς πλαστής συνείδησης.

Ἡ συνείδηση εἶναι συνείδηση τοῦ κόσμου, φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ, καί
—πράγμα πιό δύσκολο— τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἀλλά ἡ συνείδηση εἶναι
μιά διαυγής, σύμμορφη ἀπεικόνιση τῆς πραγματικότητας; Ὑπάρχει δηλαδή
μιά ἕνα-πρός-ἕνα ἀντιστοίχιση τῶν στοιχείων τῆς πραγματικότητας καί τῶν
σχέσεών τους μέ τά δεδομένα τῆς συνείδησης; Προφανῶς κάτι τέτοιο θά ἔταν
ἀνέφικτο — ἐκτός γιά τό πνεῦμα πού φανταζόταν ὁ Laplace στό περίφημο χω-
ρίο του καί πού σάν συνεπῆς ὑλιστής ἀπέρριπτε τήν ὑπαρξή του.

Κατά τόν παραδοσιακό ἐπιστημονισμό, τό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ πληρό-
τητα τῆς προηγούμενης ἀντιστοίχισης. Σύμφωνα ὅμως μέ τή γραμμική του
ἀντίληψη γιά τήν ἐπιστημονική γνώση, τό πνεῦμα προχωρεῖ στήν κατάκτη-
ση συνεχῶς νέων περιοχῶν τῆς πραγματικότητας. Ἔτσι ἡ γνώση κερδίζει
ἀδιάκοπα σέ βάρος τῆς ἀγνοίας καί τῆς πλάνης, μέσα ἀπό μία σωρευτική
διαδικασία ἀπόκτησης ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἡ ἀποψη τούτη ἀντιστοι-
χεῖ περίπου στήν πορεία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στήν περίοδο τοῦ
17. ὡς τό 19. αἰώνα.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή –ἀπλοϊκά αἰσιόδοξη– δέν λαμβάνει ὑπόψη τῆς τούς κοινωνικούς ὄρους τοῦ γνωστικοῦ Γίγνεσθαι, πού ἐκφράζονται στίς ἀντιφάσεις καί στίς περιπέτειες τῆς νόησης, στήν ἀναπαραγωγή τῆς πλάνης, τῶν φαντασιώσεων, τῶν δεισιδαιμονιῶν καί ὄλων τῶν φανταστικῶν ὄντων καί σχέσεων μέ τά ὅποια γέμισε ὁ ἄνθρωπος τό σύμπαν.

Ἐπάρχει μία ἀντιστοιχία, ἕνας μορφισμός, ἀνάμεσα στήν πραγματικότητα καί στήν ἐπιστημονική γνώση. Ἀλλά ἡ ἀπεικόνιση αὐτή (ἡ ἀντανάκλαση) εἶναι μερική, ἀκόμα καί στίς πιό προχωρημένες ἐπιστῆμες. Τά αἰσθητήριά μας συλλαμβάνουν ἕνα μηδαμινό μέρος ἀπό τά «σήματα», τίς ἀληλεπιδράσεις καί τίς ὀντότητες τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τά ἐπιστημονικά ὄργανα ἐπέκτειναν καί ἐπεκτείνουν τό πεδίο τῆς ἐμμεσης –ἔστω– ἐποπτείας. Ἀλλά καί αὐτά εἶναι καί θά παραμείνουν πεπερασμένα. Ἡ νόηση, μέ τή σειρά της, ἀγωνίζεται νά μορφώσει, μέσα ἀπό πλάνες, ἰδεολογικές παραμορφώσεις καί μέσα ἀπό τή μερικότητα τῶν δεδομένων, μιά εἰκόνα, πού ἀναθεωρεῖται συνεχῶς, τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τό «ἐπιστημονικό κεκτημένο» διευρύνεται στήν πορεία τοῦ χρόνου, ἀλλά ὄχι μέ τό ἀπλοϊκά ἀθροιστικό μοντέλο τοῦ κλασικοῦ ρασιοναλισμοῦ καί τοῦ θετικισμοῦ. Ὅσο γιά τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἀκόμα καί ἂν δεχτοῦμε ὅτι μέ τό μαρξισμό εἰσῆλθαν στήν ἐπιστημονική τους περίοδο, ἀπέχουν πολύ ἀπό τό νά ἐπιτύχουν μιά πλήρη γνώση τῆς σύνθετης, ἀντιφατικῆς καί ἀέναα μεταβαλλόμενης κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Σήμερα, χωρίς ν' ἀμφιβάλλουμε γιά τήν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ κεκτημένου, ἔχουμε συνείδηση, ὄχι μόνο τῆς σχετικότητας/ἱστορικότητας τῆς γνώσης, παρὰ καί τῆς ἀντιφατικῆς πορείας τοῦ ἐπιστημονικοῦ Γίγνεσθαι. Ἀλλά ὁ κλασικός ρασιοναλισμός καί ὁ ἐπιστημονισμός δέν μπόρεσαν νά κατανοήσουν τή βασική σχέση πραγματικότητας καί νόησης, καί νά συλλάβουν τήν ἀντιφατικότητα τοῦ γνωστικοῦ Γίγνεσθαι. Ὁ ρασιοναλισμός καί ὁ ἐπιστημονισμός συνδέθηκαν γενετικά μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ, καί μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἀναγέννηση καί μετά. Ἡ νεανική ἐμπιστοσύνη στή δύναμη τῆς ἐπιστήμης καί τοῦ λογικοῦ πού χαρακτήριζε τήν ἐπαναστατική αὐτή περίοδο, ἀλλά καί οἱ κοινωνικοί καί πολιτικοί της ὄροι (καθώς καί ἡ ἴδια ἡ δύναμη

κή τῶν ἐπιστημῶν), ὀδήγησαν στίς μονομέρειες πού ἐδῶ ἐξετάζουμε.¹

Ὁ Καρτέσιος –καθώς ἔχουμε σημειώσει– ἀνήγαγε τή νόηση σέ κριτήριο τῆς ἀλήθειας, ἀλλά καί τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξης. Ἡ λογοκρατία του ὑπέσκαψε τό μονοπώλιο τοῦ κληρικαλισμοῦ στή φιλοσοφία. Παραταῦτα, ἡ ἴδια ἦταν ὑποθηκευμένη στόν ἰδεαλισμό. Μέ τόν Kant ἡ καθαρή νόηση –δηλαδή οἱ προεμπειρικές κατηγορίες τῆς– ἔγινε νομοθέτης τῆς κοσμικῆς τάξης, καθώς τό «πράγμα καθεαυτό», μέ μιὰ μηχανιστική ἀποκοπή τοῦ φαινομένου ἀπό τήν οὐσία, θεωρήθηκε ἀπρόσιτο στή γνώση.

Καί ὁ Καρτέσιος καί ὁ Kant ἦταν ρασιοναλιστές. Ὡστόσο καί οἱ δύο ἦταν ἀνορθολογικοί ὡς πρός τήν ἀφετηριακή τους θέση, δηλαδή ὡς πρός τή θέση γιά τίς σχέσεις ὕλης καί πνεύματος. Ἀπό τήν ἀντίφραση αὐτή δέν ξέφυγε οὔτε ὁ Hegel. Κατά τό μεγάλο Γερμανό ἰδεαλιστή, ὑπάρχει μιὰ ὄντικῆ ἐνότητα τοῦ εἶναι μέ τή νόηση, ἐφόσον τό εἶναι ἀποτελεῖ ἐξωτερίκευση τῆς Ἰδέας. Ἔτσι τό πνεῦμα στήν ἱστορική του αὐτοανέλιξη κατατείνει στήν αὐτογνωσία. «Ἡ αὐτοσυνείδηση», γράφει στή *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος*, «δέν εἶναι μόνο κάθε πραγματικότητα δι' ἑαυτήν, εἶναι ἀκόμα μιὰ πραγματικότητα καθεαυτή, γιατί γίνεται αὐτή ἡ πραγματικότητα ἢ μᾶλλον ἀποδεικνύεται σάν τέτοια».² Καί στό ἴδιο ἔργο τόνιζε ὅτι τό πνεῦμα «θεᾶται τήν καθαρή αὐτογνωσία σάν καθολική οὐσία»³. Στό θεωρησιακό σύστημα τοῦ Hegel ἡ γνώση γίνεται αὐτογνωσία, καί ἡ ἀπόλυτη γνώση θεωρεῖται ἐφικτή καί ἀναγκαία κατάληξη τοῦ ἱστορικοῦ Γίγνεσθαι. Ὡστόσο ἡ λογοκρατία καί ἡ διαλεκτική ἐνσωματώνονται ἐδῶ στά πλαίσια ἐνός κατεξοχῆν ἀνορθολογικοῦ συστήματος: μιᾶς ἀπόπειρας –μ' ἄλλα λόγια– κατάργησης τοῦ ἰδεαλιστικοῦ δυϊσμοῦ πρός ὄφελος τοῦ μονισμοῦ τοῦ Ἀπόλυτου Πνεύματος.

Ὁ ἀστικός ρασιοναλισμός συνδέθηκε ὀργανικά μέ τήν ἐπίθεση τῆς νεαρῆς ἀστικῆς τάξης νά κατακτήσει τήν οἰκονομική καί τήν πολιτική ἐξουσία. Ἀλλά ὁ οἰκονομικός ἱμπεριαλισμός αὐτῆς τῆς τάξης προϋποθέτει καί συνεπάγεται μιὰ ὀρισμένη ἀντίληψη γιά τίς σχέσεις ἀνθρώπου-φύσης. Ἡ σχέση ἀνθρώπου-φύσης ἀπομυθοποιεῖται τώρα, χάνει τόν ἱεροπρεπή χαρακτήρα πού τῆς ἀπέδιδε ἡ μεσαιωνική θεολογία, καί μετατρέπεται σέ σχέση βασικά οἰκονομική. Ὁ ἐπιστημονικός ὀρθολογισμός τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, γράφει σχετικά ὁ Marcuse, συνδέεται μέ τήν κατάκτηση τῆς

φύσης. Τό υποκείμενο ἐδῶ ἀντιτίθεται ἀνταγωνιστικά στό ἀντικείμενο, καί ἡ φύση πρέπει νά καταπολεμηθεῖ, νά ἡττηθεῖ, νά διαστεῖ. «Ὁ λόγος πρέπει νά πραγματώσει τίς ἀνθρώπινες δυνατότητες, χάρη στόν ὄλο καί πιό ἀποτελεσματικό μετασχηματισμό καί στήν ἐκμετάλλευση τῆς φύσης». Ὁ Λόγος, κατά τόν Marcuse, ἐμφανίζεται σάν ἡ λογική τῆς κυριαρχίας⁴. Ἀλλά ἤδη στήν ἐποχή τῆς ἀποθέωσης τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ, οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς εἶχαν διαβλέψει πληρέστερα, ρεαλιστικά, καί ἀπό μιά σαφή ταξική ἀποψη, τούς κινδύνους πού διατρέχει ἡ ἀνθρωπότητα ἀπό τήν καταστροφή τοῦ «ἀνόργανου σώματός της»⁵.

Ὁ μαρξισμός ἀρνεῖται καί ταυτόχρονα ὑπερβαίνει τίς μονομέρειες τοῦ κλασικοῦ ρασιοναλισμοῦ. Συνεπῶς ἡ ἀντίθεσή τους δέν εἶναι τυπική. Ὁ μαρξισμός εἶναι μιά ὀρθολογική θεωρία, χωρίς ν' ἀποτελεῖ μορφή ὀρθολογισμοῦ, μέ τήν κλασική ἀστική ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἀντιτίθεται στήν κλασική λογοκρατία, στό Λόγο τῶν μεταφυσικῶν καί ἰδεαλιστικῶν συστημάτων τύπου Kant ἢ Hegel. Ἀλλά προφανῶς δέν ἀντιτίθεται στόν ὀρθολογισμό, στόν ὀρθό λόγο, τοῦ ὁποίου διευρύνει τό πεδίο, ἀναπτύσσοντας τή διαλεκτική λογική.

Ὁ ἀστικός ρασιοναλισμός ἔθεσε μέ τρόπο θεωρησιακό –μέ βάση ὀρισμένες ἀρχές– τή λογικότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ἀλλά ἔτσι ἡ «λογικότητα» (rationalité) προϋποθέτει μίαν ἀνορθολογική θεμελίωση.

Γιά τόν ἐμπειρισμό, δέν ὑπάρχει τίποτα στή νόηση πού νά μὴν ὑπῆρξε προηγούμενα στήν αἴσθηση. Σήμερα γνωρίζουμε πόσο ἀπλοϊκή εἶναι αὐτή ἡ θέση. Γιά τόν κλασικό ὀρθολογισμό, ἀντίθετα, πηγὴ καί κριτήριο τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ νόηση, ὁ Λόγος, τό ἀνθρώπινο λογικό. Ἦδη ὁ Παρμενίδης διέκρινε τήν ἀλήθεια τοῦ λόγου ἀπό τήν ἀλήθεια τῶν αἰσθήσεων (διέκρινε τήν «ὁδὸν τῆς ἀληθείας» ἀπὸ τήν «ὁδὸν τῆς δόξης» καί μετὰ ἀπὸ 21 αἰῶνες ὁ Καρτέσιος θά ἀνακηρύξει τή νόηση μοναδικό ἔγκυρο κριτήριο τῆς ἀλήθειας («Ὅ,τι εἶναι σαφές καί διακριτό στή νόηση εἶναι καί ἀληθινό»). Ὁ μαρξισμός ξεπέρασε τήν ἀντίθεση ἐμπειρισμοῦ-ὀρθολογισμοῦ, εἰσάγοντας τήν ἔννοια τῆς ἱστορικότητας τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία κατακτιέται μέσα ἀπὸ τή διαλεκτική ἐνότητα θεωρίας καί πράξης.

‘Ο μαρξισμός δέν ἔχει συνεπῶς σάν ἀφετηρία ἀρχές πού τίθενται κατά τή συνήθεια τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀρχές ἐδῶ ἐξάγονται στό τέλος μιᾶς συστηματικῆς ἀνάλυσης τῶν δεδομένων τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Μέσα ἀπ’ αὐτή τή διαδικασία οἱ ἀρχές –πού ὑπερβαίνουν τό ἐμπειρικό ὕλικό– τίθενται καί ἀποτελοῦν τήν ἀφετηρία γιά τήν ἀντίθετη διαδικασία – τήν κατάκτηση τοῦ συγκεκριμένου, τή μετατροπή του σέ νοημένο συγκεκριμένο. Πρόκειται γιά τή διπλή κίνηση τῆς νόησης ἀπό τό συγκεκριμένο στό ἀφηρημένο καί ἐνσυνεχεία στήν ἀναπαραγωγή τοῦ συγκεκριμένου, ἀπό τό δρόμο τῆς νόησης, ὡς νοημένου συγκεκριμένου⁶.

‘Ο διαλεκτικός ὀρθολογισμός θεμελιώνεται, ὄχι μόνο στήν ἀντικειμενικότητα, ἀλλά καί στήν αὐθυπαρξία: στή χρονική προτεραιότητα τῆς φύσης. Καί ἂν ἡ ἀνθρώπινη νόηση εἶναι σέ θέση νά συλλάβει ὄψεις ἀπό τίς νομοτέλειες τῆς πραγματικότητας, αὐτό δέν ὀφείλεται στ’ ὅτι στή φύση ἐνυπάρχει κάποια ἐνδογενής «λογικότητα», ἀλλά στ’ ὅτι τό «πνεῦμα»⁷, ὄντικά συγγενικό μέ τή φύση (καθότι παράγωγό της), εἶναι σέ θέση, μέσα ἀπό τίς πρακτικές σχέσεις ἀνθρώπου-φύσης καί ἀνθρώπου-κοινωνίας, νά ἰδιοποιηθεῖ θεωρητικά τήν πραγματικότητα. Ἄν ὑπάρχει μιᾶ δυνατότητα ἀπεικόνισης (ἢ μορφισμοῦ) τῆς πραγματικότητας στή νόηση, αὐτή δέν ὀφείλεται στό ὅτι τό πνεῦμα ἐδημιούργησε τή φύση (μέ κάποιαν ἀκατανόητη ἐξωτερίκευση) ἢ στό ὅτι ἡ φύση εἶναι ἔλλογη, ἀλλά στό ὅτι τό πνεῦμα ἀναδύθηκε μέσα ἀπό τή φύση σάν ἡ διαλεκτική ὑπέρβασή της, σά μιᾶ στιγμή στήν πορεία πρὸς ὄλο καί πιο σύνθετες μορφές ὀργάνωσης καί λειτουργίας.⁸

‘Ο ἐπιστημονισμός ἀπολυτοποιεῖ τή Λογική καί θεωρεῖ αἰώνιες τίς κατηγορίες της. Ἀλλά ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης (ὁ μαρξισμός), καθὼς σημειώνει ὁ Gramsci, εἶναι ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ τρόπου θεώρησης. Κατά τόν Gramsci, τό οὐσιαστικό εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας, καί τότε θέτουμε, ὄχι μόνο τό πρόβλημα τῆς ἀρχικῆς λογικότητας, ἀλλά καί τό ἐρώτημα «ἂν αὐτή ἡ λογικότητα συνεχίζει νά ὑπάρχει, στό βαθμό πού ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ συνθήκες ὅπου θεμελιώθηκε»⁹. Ἡ «λογικότητα» συνεπῶς νοεῖται ἐδῶ σάν ἱστορική κατηγορία.

Ἐπίσης ὁ Lukács ἔγραφε ὅτι ὁ μαρξισμός δέν ἀποδέχεται τό ρασιοναλιστικό δόγμα, καί ὅτι ἡ λογικότητα δέν εἶναι κάτι ἀναγκαῖο, μέ τήν ἔννοια τῆς φυσικῆς αἰτιότητας. Τόνιζε ἐπίσης ὅτι ὁ μαρξισμός, φιλοσοφία τῆς προόδου, δέν δέχεται τήν ἀφελή αἰσιοδοξία τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης γιά τήν πρόοδο, ἡ ὁποία, ἐλαχιστοποιώντας τίς ἀντιθέσεις, φαντάζεται αἰώνια τή σημερινή κατάσταση.¹⁰

Ἡ πραγματικότητα «ἀπεικονίζεται» στή νόηση μέσα ἀπό ἀντιφάσεις καί πλάνες. Τό πρόβλημα συνεπῶς δέν εἶναι οὔτε ἡ πληρότητα τῆς ἀπεικόνισης, οὔτε ἡ δῆθεν γραμμική πορεία τοῦ πνεύματος πρὸς τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια, οὔτε ἡ μηχανιστική ἀντίθεση ἀλήθειας-πλάνης, ἐπιστήμης καί ἰδεολογίας, ἀλλά ἡ διαλεκτική ἀντίθεση ἀλήθειας-πλάνης, μέ βάση τοῦς κοινωνικούς ὄρους τῆς γνώσης. Ἐνάμεσα στό εἶναι καί τή νόηση ὑπάρχει ἐνότητα καί ἀντίθεση, ὅπως καί ἐνάμεσα στήν Ἀλήθεια καί στήν Πλάνη. Ἡ ἐνότητα εἶναι καί νόησης θεμελιώνεται στή χρονική προτεραιότητα τοῦ εἶναι καί στήν ἀνάδυση τῆς νόησης (τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου πού ὑπερβαίνει τήν ἀσυνείδητη φύση γιά νά γνωρίσει τή φύση) μέσα στήν ἱστορία. Ἡ ἀντίθεση εἶναι καί νόησης βρῖσκεται στό γεγονός ὅτι ἡ νόηση ἀντανაკλά, ἀπεικονίζει, συλλαμβάνει, ἀναπαριστᾷ τό εἶναι, καί ἡ ἀντανάκλαση αὐτή εἶναι πάντοτε μερική καί συχνά στρεβλή ἢ ἀνεστραμμένη. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπόν νά σκιαγραφήσουμε τήν ἱστορική-διαλεκτική σχέση εἶναι καί νόησης.¹¹

Ὁ «Λόγος» δέ βρῖσκεται στήν ἀφετηρία τῆς Ἱστορίας. Ἐκεῖ – ἂν θά θέλαμε νά σχηματοποιήσουμε – θά τοποθετούσαμε τό παράλογο. Τό σύμπαν τῶν πρωτόγονων εἶναι, πρῖν ἀπ' ὅλα, ἕνα σύμπαν πρακτικῶν σχέσεων πού κυριαρχεῖται ἀπό τήν ἀνάγκη. Ἡ ἀνάγκη ὠθεῖ στή «θεωρητικοποίηση» τῆς πρακτικῆς. Ἀλλά ἡ ὀρθή κατανόηση τῆς αἰτίας, ὡς ἐνδογενοῦς στοιχείου τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας, δέν ὑπάρχει ἀκόμα. Ἡ πράξη λοιπόν πού εἶναι «ὀρθολογική» καί ἀποτελεσματική, θεωρητικοποιεῖται ἀναστραμμένα. Ἐτσι στό πρακτικό σύμπαν τοῦ πρωτόγονου ἀντιτίθεται ἱστορικά ἕνα μυθικό-ἰδεολογικό σύμπαν, πού ἐρμηνεύει πραγματικά φαινόμενα μέ φανταστικές σχέσεις. Οἱ φυσικές δυνάμεις προσωποποιοῦνται καί ἱεραρχοῦνται. Στήν κορυφή βρῖσκονται οἱ θεοί καί ἀργότερα ὁ θεός. Ἡ λατρεία

ἀποσκοπεῖ νά ἐξασφαλίσαι τήν εὐνοια αὐτῶν τῶν δυνάμεων, καί ἡ μαγεία θά προσπαθήσει νά παρέμβει στήν πορεία τῶν φαινομένων μέ πρακτικές πού προϋποθέτουν τή φυσική αἰτιότητα, ἀλλά καί τή δυνατότητα νά παραβιαστεῖ. Ἡ μαγεία καί ἡ πίστις στά θαύματα προϋποθέτουν αὐτή τή δυνατότητα – καί αὐτή τήν ἀντίφασιν.

Στή φάση αὐτή δεσπόζει ἡ μυθική ἀντίληψη τοῦ κόσμου, ὁ κατεξοχὴν ἀνορθολογισμός καί οἱ παρανοϊκές (μέ τά σημερινά κριτήρια) καί φρικιαστικές κοινωνικές πρακτικές. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ μαγεία προϋποθέτει ἕναν ἀφελή ἀνθρωποκεντρισμό καί μιάν ἀνθρωπομορφική ἀντίληψη γιά τή φυσική αἰτιότητα. Αὐτή ἡ ἀνορθολογικότητα ὁδήγησε στίς λατρευτικές πρακτικές, στίς θυσίες καί στίς ἀνθρωποθυσίες, στήν ἀνθρωποφαγία, στίς ἀσύλληπτες παρανοϊκές δεισιδαιμονίες, γέμισε τό σύμπαν μέ θεούς, δαίμονες, ἀγγέλους καί τέρατα, ἔπλασε ἕνα κόσμο φανταστικό καί παράλογο, ἀλλά οἰκοδομημένο μέ βάση τή «λογική» τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ καί τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ καί τίς πραγματικές ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης κοινότητος. Ἔτσι καί στίς πιό ἀνορθόλογες κατασκευές ὑπάρχει ἕνας ὀρθολογικός πυρήνας. Ἀντίστοιχα, οἱ πιό παράλογες πρακτικές ἐνέχουν τήν ἐσωτερική «λογική» τους. Καί ἡ ἀρχέγονη αὐτή ἀνορθολογικότητα στήριξε ἀργότερα τίς πιό ἀνελέητες διώξεις, καί δικαίωσε τά πιό φρικτά βασανιστήρια. Ἄν πρέπει λοιπόν νά χαρακτηρίσουμε τή δεσπόζουσα ὄψη τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, αὐτή μέχρι σήμερα εἶναι ἡ βαρβαρότητα καί τό παράλογο.

Ἄλλά τά αἶτια τοῦ ἀνθρώπινου ἀνορθολογισμοῦ καί τῆς κοινωνικῆς βαρβαρότητας εἶναι μόνο γνωσιοθεωρητικά; Μιά καταφατική ἀπάντησις θά σήμαινε ὅτι οἱ ἰδέες καθορίζουν τήν ἱστορία. Ἡ ἰδεολογία καί ἡ κοινωνική πρακτική ἐκφράζουν, καί ἀναδραστικά καθορίζουν, μιὰ ὀρισμένη κοινωνική πραγματικότητα. Ἡ πραγματικότητα αὐτή βρῖσκεται σέ μιὰ ὀρισμένη ἀντιστοιχία μέ τή θεωρητική τῆς ἔκφρασις. Μέ τή σειρά τῆς ἰδεολογίας, μέσα ἀπό τήν κοινωνική-πρακτική λειτουργία τῆς, συμβάλλει στή σταθεροποίηση καί στήν ἀναπαραγωγή ἢ στήν ἀνατροπή αὐτῆς τῆς πραγματικότητος. Τελετουργίες, θυσίες, τιμωρίες, θανατώσεις, πρωτόγονη τέχνη, πρακτικές «ἀνορθόλογες» καί βάρβαρες, ὅλα, ἀποβλέπουν νά δια-

φυλάξουν τήν ενότητα και τήν επιβίωση τῆς ομάδας, ἄρα ἀντιστοιχοῦν σέ πραγματικές κοινωνικές ἀνάγκες. Καί ὅταν ἡ κοινότητα θά διασπαστεῖ, οἱ ἀντίστοιχες πρακτικές, μέσα στόν ἀνορθολογισμό τους, θά ὑπηρετοῦν μιά πολύ «ὀρθολογική» ἐπιδίωξη: τή διαφύλαξη τῶν συμφερόντων τῶν κυρίαρχων στρωμάτων, μέ τήν ἀναπαραγωγή τῆς δεσπόζουσας μορφῆς κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀντίστοιχα, ἄλλες ἰδεολογίες, πού ἐκφράζουν τήν κομοαντίληψη ἄλλων κοινωνικῶν κατηγοριῶν, θά ὑπηρετήσουν τήν ἀνατροπή τῶν κατεστημένων κοινωνικῶν σχέσεων.

Ἡ ἰδεολογία, συνολική ἀντίληψη μιᾶς κοινωνίας, μιᾶς τάξης ἢ ἐνός κοινωνικοῦ στρώματος, προϋποθέτει –καί συνεπάγεται– τόσο μιά ὀρισμένη θετική γνώση τοῦ πραγματικοῦ ὅσο καί μιά φενακισμένη ἀντίληψη τῶν πραγματικῶν του σχέσεων. Ἱστορικά ἡ σχέση ἀνάμεσα στή θετική γνώση καί στήν ἰδεολογία δέν εἶναι στατική: ἐξελίσσεται σέ ἀμοιβαῖο καθορισμό μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα. Ἄλλοτε ἡ ἰδεολογία ἐμφανίζεται μέ νέες μορφές, σά συνέπεια τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων, καί ἄλλοτε οἱ νέες πραγματικότητες ἐκφράζονται μέ παλαιές καί καθαγιασμένες μορφές. Ἄλλοτε ἡ ἰδεολογία ἐπιταχύνει τήν κοινωνική πρόοδο, καί ἄλλοτε τήν παρεμποδίζει, ἐπικαλύπτοντας μέ τό νέφος τοῦ μύθου τίς νέες ἱστορικές δυνατότητες, ὅπως συνέβη λ.χ. πρὸς τά τέλη τῆς προϊστορίας, ἢ πρὸς τά τέλη τοῦ Μεσαίωνα¹².

Ἡ διαμόρφωση τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς ἔχει τά γνωσιολογικά της αἷτια (ἐμφάνιση νεκρῶν σέ ὄνειρα κ.τ.π.). Ταυτόχρονα ἔχει καί ψυχολογικά αἷτια (φόβος τοῦ θανάτου, ἐπιθυμία γιά ἀθανασία).¹³ Τά γνωσιολογικά αἷτια εἶναι συνάρτηση τῆς ὅλης κοινωνικῆς πραγματικότητας καί τά ψυχολογικά δέν εἶναι ἄσχετα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς ἀτομιστικῆς ψυχολογίας καί τῆς κληρονομικότητας τῆς ἰδιοκτησίας καί τῶν ἀγαθῶν. Ἀλλά ἡ ἔννοια τῆς «ἄυλης» ψυχῆς ἄσκησε μέ τή σειρά της μιά πολύ «ύλική» κοινωνική λειτουργία συμβάλλοντας στήν ἀνάπτυξη συγκεκριμένων ἰδεολογιῶν, πού μέ τή σειρά τους συνέβαλαν στή διατήρηση συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ «ἄυλη ψυχή» ἦταν πάντα κεντρική ἔννοια τῶν ἰδεολογιῶν τῶν κυρίαρχων τάξεων, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱερατείου, μέχρι τούς πυθαγορείους, τόν Πλάτωνα καί τή χριστιανική δι-

δασκαλία. Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς, καί εὐρύτερα ἡ πνευματοκρατική φιλοσοφία, ὑπηρετήσαν κατά κανόνα συντηρητικές κοινωνικές δυνάμεις. Ὡστόσο συχνά ἔγιναν πηγές ἔμπνευσης, καί ὄχι μόνο στό χῶρο τῆς Τέχνης, ἀλλά καί στό πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστικῶν ἀγώνων – κομμουνιστικές οὐτοπίες ἀπό τήν Ἀναγέννηση καί μετά, λαϊκά-χριστιανικά κινήματα, ἀπελευθερωτικά κινήματα κλπ.

Ἡ ἀναστροφή τῶν σχέσεων πραγματικοῦ-ἰδεατοῦ, δηλαδή ὁ φανακισμός τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό εἶναι καί στή νόηση, ἔχει τίς ρίζες του στόν πρωτόγονο ἀνιμισμό, καί ὀλοκληρώνεται μέ τήν ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας καί μέ τή δημιουργία ἐξουσιαστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἔτσι ὁ Μάρξ γράφει (γιά τήν ἀλλοτρίωση τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας καί γιά τό φανακισμό τῆς συνείδησης πού συνδέεται μ' αὐτήν) ὅτι, ἐδῶ, μιά καθορισμένη κοινωνική σχέση ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους παίρνει τή φανταστική μορφή σχέσης ἀνάμεσα στά ἴδια τά πράγματα. «Γιά νά βροῦμε κάτι ἀνάλογο σ' αὐτό τό φαινόμενο», συνεχίζει, «θά πρέπει νά ἐρευνήσουμε στή νεφελώδη περιοχή τοῦ κόσμου τῆς θρησκείας. Ἐκεῖ τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου ἔχουν τήν ὄψη ἀνεξάρτητων ὄντων, προικισμένων μέ εἰδική σωματική ὑπαρξη καί σέ ἐπικοινωνία μέ τούς ἀνθρώπους καί μεταξύ τους. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων».¹⁴ Στόν κόσμο τῆς θρησκείας ὁ ἀνθρώπος κυριαρχεῖται ἀπό τό ἔργο τοῦ ἐγκεφάλου του· στόν κόσμο τοῦ κεφαλαίου κυριαρχεῖται ἀπό τό ἔργο τῶν χεριῶν του. Πρόκειται γιά τήν πραγματοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πού συνδέεται μέ τήν καπιταλιστική ἐμπορευματική παραγωγή καί μέ τή σύμφυτη ἀλλοτρίωση.

Ἔτσι ἀνάμεσα στήν ὑλική καί στήν ἰδεολογική ἀλλοτρίωση ὑπάρχει ἕνας ἀμοιβαῖος καί ἱστορικός καθορισμός. Ἡ οἰκονομική ἀλλοτρίωση εἶναι παράγοντας φανακισμοῦ τῆς συνείδησης, καί ἡ ψευδής συνείδηση συμβάλλει στόν καθαγιασμό καί στή διατήρηση τοῦ κυρίαρχου τρόπου παραγωγῆς. «Ὁ θρησκευτικός κόσμος δέν εἶναι παρά ἡ ἀνάκλαση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου» (Μάρξ). Ἀλλά τά προϊόντα τῆς συνείδησης βοηθοῦν στή συντήρηση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου ἢ συμβάλλουν στήν ἀλλαγή του. Ἡ ἀλλαγή τῶν ὑλικῶν ὄρων ἀναπαράγει νέες μορφές φανακισμοῦ: οἱ θεοκρατικές

φαντασιώσεις του Μεσαίωνα, λ.χ., παραχώρησαν τή θέση τους στις φαντασιώσεις του άστού στά νεότερα χρόνια. Καί, ὅπως διευκρινίζει ὁ Μάρξ, «ή κοινωνική ζωή, πού τή βάση της τήν αποτελοῦν ἡ ὑλική παραγωγή, καί οἱ συνεπαγόμενες σχέσεις, δέ θά ἀπαλλαγεί ἀπό τό μυστικιστικό σύννεφο πού τῆς κρύβει τήν ὄψη, παρά μόνο τήν ἡμέρα ὅπου θά ἐκδηλωθεῖ ἐκεῖ τό ἔργο ἐλεύθερα συνεταιρισμένων ἀνθρώπων, πού δροῦν συνειδητά καί πού εἶναι κύριοι τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ τους κινήματος»¹⁵.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, τό ἀνθρώπινο γένος τείνει συνεπῶς πρός μιά καθολικευμένη ὀρθολογικότητα; Ἄλλά ἂν τά πράγματα ἦταν τόσο ἀπλά, τότε πῶς ἐξηγοῦνται οἱ αἰρέσεις, οἱ δεισιδαιμονίες, ὁ μυστικισμός, ἡ πολεμική ψύχωση, ὁ ρατσισμός, πού ἀποτελοῦν κατεξοχήν γενικευμένα φαινόμενα στήν κατεξοχήν «ἀναπτυγμένη» χώρα τοῦ κόσμου: στίς ΗΠΑ;

Ἡ ὀρθολογική ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας δέν καθορίζεται ἀπλά ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καί τήν τεχνολογική πρόοδο. Ἡ κοσμοαντίληψη καθορίζεται ἀπό τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί τό σύνολο τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ταξικές κοινωνίες ἀναπαράγουν μέ νέες μορφές τήν ἀνορθολογική ἀντίληψη τῆς φύσης καί προπαγνός τῆς Ἱστορίας. Καί τά «σύννεφα σκόνης» θά καλύπτουν τήν κοινωνική κυρίως πραγματικότητα, ὅσο ἡ κοινωνία θά εἶναι χωρισμένη σέ τάξεις, ὅσο θά διαιωνίζεται ἡ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο. Ταξική ἐκμετάλλευση, ἀποξένωση, πραγματοποίηση καί πλαστή συνείδηση ἀποτελοῦν οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ἡ θεώρηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας δέν εἶναι συνεπῶς οὐδέτερη: διαθλάται μέσ' ἀπ' τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, τίς σχέσεις παραγωγῆς, καί γενικότερα μέσ' ἀπ' τό πλέγμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἀλλοτριωμένη κοινωνική πραγματικότητα συνεπάγεται τή μυστικοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τήν ἀναστραμμένη «μαγική» εἰκόνα τοῦ κόσμου. Οἱ ἀλλοτριωμένες καί ἀνορθολογικές μορφές τῆς νόησης εἶναι –σέ τελευταία ἀνάλυση– ἡ συνέπεια τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ κοινωνικοῦ. Εἶναι καί ἀντεπιδροῦν συμβάλλοντας στήν ἀναπαραγωγή του. Ἔτσι ἡ πολιτική οἰκονομία θά ἐκλάβει γιά ἀλήθεια τή φαινομενικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ· καί, ὅσο κι ἂν

συλλαμβάνει ὄψεις τῆς οὐσίας τοῦ συστήματος, δέ θά μπορέσει ν' ἀπαλλαγεῖ, κατά τόν Μάρξ, ἀπό τό «ταξικό δέρμα» της. Ἀντίστοιχα, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ θά συνειδητοποιηθεῖ σάν καθολική πραγμάτωση τῆς ἐλευθερίας, καί ἡ λογική τῆς ἀστικής τάξης σάν πραγμάτωση τοῦ Λόγου.

Ἡ ἀλλοτριωμένη πραγματικότητα «ἐκκρίνει» τήν ἰδεολογία: τή φενακισμένη ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Ἀλλά ἡ ἰδεολογία δέν εἶναι μιά ταξικά οὐδέτερη μορφή συνείδησης. Εἶναι μορφή ταξικῆς συνείδησης. Καί ἡ τάξη πού κατέχει τά ὑλικά μέσα ἐπιβολῆς –γράφει ὁ Μάρξ– κατέχει καί τά μέσα τῆς πνευματικῆς ἐπιβολῆς. Ἐτσι ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης γίνεται κυρίαρχη ἰδεολογία: παράγεται καί ἀναπαράγεται σά στρεβλή ἀπεικόνιση τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι, ἐπιβάλλεται στό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, καί δεσπόζει στίς συνειδήσεις γιά μιά ὀρισμένη ἱστορική περίοδο.

Μ' αὐτόν τόν τρόπο γεννιέται τό φαινομενικά παράδοξο: τά λαϊκά στρώματα ἢ οἱ ἐργάτες νά μιμοῦνται τούς ἀστούς, νά ὑπερασπίζονται –ἀκόμα καί μέ τά ὄπλα– τόν καπιταλισμό, νά ἀγωνίζονται γιά νά ἐνσωματωθῶν στήν κυρίαρχη τάξη ἢ στά μικροαστικά στρώματα. Μιά δυναστευμένη τάξη δέν ἀπαλλάσσεται εὐκόλα ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ἡ μετατροπή τῆς τάξης ἀπό «τάξη γιά τούς ἄλλους» σέ «τάξη γιά τόν ἑαυτό της» εἶναι μιά μακρά καί ἐπίπονη διαδικασία. Σήμερα, ὅπου οἱ ἀντιθέσεις σέ παγκόσμια κλίμακα ἔχουν ὀξυνθεῖ κι ἔχουν καταστρεῖ ιδιαίτερα περίπλοκες, γίνεται ἀκόμα πιό δύσκολη μιά διαυγῆς ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἐτσι, πέρα ἀπό τίς παραδοσιακές ἰδεολογίες, βλέπουμε ἰδεολογίες μικροαστικές καί ἐθνικιστικές νά βαφτίζονται ἐπαναστατικές, καί ὀλόκληροι λαοί, ἰδεολογικά ἀλλοτριωμένοι, νά ἀλληλοεξοντώνονται πιστεύοντας πώς θυσιάζονται γιά τό ἔθνος, γιά τό σοσιαλισμό, γιά τήν «ἰσλαμική ἐπανάσταση» κ.τ.τ. Ὁ ὀχτάχρονος πόλεμος Ἰράκ-Ἰράν ὑπῆρξε ἡ πιό πρόσφατη τραγική ἐκδήλωση φενακισμοῦ τῆς συνείδησης ὀλόκληρων λαῶν, καί τῆς ἀδυναμίας τους νά ἐλέγξουν τούς ὑλικούς-κρατικούς μηχανισμούς, πού στή δημιουργία τους ἔχουν οἱ ἴδιοι συμβάλει.¹⁶

Ἡ ἱστορία δημιουργεῖται ἀπό τούς ἀνθρώπους – ἀπό τούς λαούς. Ἀλλά ἡ ἱστορία μέχρι σήμερα δέν ἦταν τό ἀποτέλεσμα κάποιου προκαθορισμένου καί συνειδητοῦ σχεδίου. Τά ἄτομα ὠθοῦνται στήν πράξη ἀπό ποικίλα κίνη-

τρα. Μέσα στο χάος τῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων βουλήσεων καί ἐνεργημάτων, μπορούμε ὥστόσο νά διακρίνουμε μιά ὀρισμένη νομοτέλεια: τή σύγκρουση τῶν ταξικῶν συμφερόντων πού δεσπόζουν πάνω στίς ἀτομικές θελήσεις καί ἐπιβάλλονται μέ τή μορφή τῆς κοινωνικῆς νομοτέλειας. Ἀλλά ἡ ἱστορική νομοτέλεια δέν ταυτίζεται μέ τή φυσική. Ἐδῶ ἐπεμβαίνει τό ἀπρόοπτο, τό τυχαῖο, τό συμπτωματικό καί τό ὑποκειμενικό. Ὡστόσο μέσα ἀπό τό σύνολο τῶν ἀντιθέσεων ἐπιβάλλεται κάποια δεσπόζουσα τάση, καί μέσα ἀπό τίς πολλαπλές δυνατότητες, εἶναι δυνατό νά διακρίνουμε ἐκείνη πού θά μπορούσε, ὑπό ὀρισμένες συνθήκες, νά πραγματοποιηθεῖ.

Ἀλλά οἱ πραγματικές κινητήριες δυνάμεις δέν εἶναι συνήθως συνειδητές. Ἐτσι στό χῶρο τῆς ιδεολογίας καί τῆς πολιτικῆς δεσπόζουν οἱ αὐταπάτες τάξεων, στρωμάτων καί ξεχωριστῶν ἀτόμων.

Ἀλλά γιατί οἱ ἄνθρωποι νά φτάνουν σπάνια σέ μιά «διαυγή» συνειδητοποίηση τῆς οὐσίας τῶν κοινωνικῶν φαινομένων; Γιατί τά πραγματικά κίνητρα νά μεταγράφονται τελικά στό χῶρο τῆς ιδεολογίας σέ μύθους καί σέ ἐξιδανικεύσεις;

Ἡ ἄγνοια καί ἡ φανταστική συνείδηση τοῦ κόσμου ὑπάρχουν πρῖν ἀπό τήν ταξική ἀλλοτρίωση. Ἡ ἀλλοτρίωση γίνεται μέ τή σειρά της νέα αἰτία φανακισμοῦ τῆς πραγματικότητας. Οἱ ἄνθρωποι δέν ἐλέγχουν τήν κοινωνική τους ζωή, πού τούς ὑπερβαίνει καί τούς ἐξουσιάζει σάν ἀκατανόητη δύναμη, ἔκφραση τῆς Τύχης ἢ τῆς Θείας Πρόνοιας. Οἱ ἄνθρωποι, γράφει ὁ M. Verret, εἶναι ἀλλοτριωμένοι χωρίς νά τό γνωρίζουν:

...Λεία τῆς ἀδυναμίας καί τῆς ἄγνοιας, ζοῦν τήν ἱστορία τους μέ τόν τρόπο τῆς ὑπέρβασης. Οἱ θεοί, διωγμένοι ἀπό τή φύση, καταφεύγουν στήν ἱστορία σάν Πρόνοια [...]. Μόνο πού χάνουν τή ζωτική τους ἐμφάνιση γιά νά ἀποκτήσουν τήν ἀνθρώπινη. Τίς θρησκείες τῆς φύσης διαδέχονται (ἢ τούς ἐπισυνάπτονται) οἱ θρησκείες τοῦ ἀνθρώπου...¹⁷

Οἱ μεταμορφώσεις καί οἱ περιπέτειες τῆς ἀλλοτρίωσης παρακολουθοῦν τίς περιπέτειες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Σέ περιόδους κρίσεων τά ἄτομα βιώνουν πιά ἔντονα τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν καθημερινή τους ζωή καί στήν «οὐσία» τους. Κατά τόν Lukács, ἡ ἀντικειμενικά κοινωνική σχέση τῆς

άλλοτριώσης, και όλα τά υποκειμενικά σημάδια τῆς ἐσωτερικῆς ἀλλοτριώσης, πού εἶναι ἡ ἀναγκαία τῆς συνέπεια, δέν ἀνακύπτουν παρά ὅταν οἱ ἀντικειμενοποιημένες μορφές ἀποκτοῦν στήν κοινωνία λειτουργίες πού φέρνουν τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου σέ ἀντίθεση μέ τό εἶναι του, πού καταπιέζουν, παραμορφώνουν κλπ. τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου.¹⁸

Οἱ ἀντικειμενικές συνθήκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ἡ πηγή τῆς ἀλλοτριώσης, πού ἐξελίσσεται σέ ἀμοιβαῖο καθορισμό μέ τή φενακισμένη συνείδηση. Ἀλλά μέσα ἀπό ποιούς ψυχολογικούς και γνωστικούς μηχανισμούς ἡ ἀλλοτριωμένη κοινωνική πραγματικότητα μεταγράφεται σέ φενακισμένη συνείδηση;

Ἡ συνοχή τῶν ἀνθρώπινων ομάδων και τάξεων βασίζεται, πρὶν ἀπ' ὅλα, στήν κοινότητα τῶν συμφερόντων. Ἀλλά ἡ κοινότητα συμφερόντων και ἐπιδιώξεων ἰδεολογοποιεῖται, φορτίζεται συναισθηματικά και καταξιώνεται ἠθικά. Μέσα ἀπό τήν ἀφαίρεση και τήν ἄγνοια καθολικεύονται τά συμφέροντα και οἱ «ἀξίες» τῆς ομάδας και ἐμφανίζονται σάν ἡ ἐκφραση τοῦ κοινοῦ ἢ τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, σάν ἡ πραγμάτωση τοῦ δικαίου, τῆς ἠθικῆς κλπ. Ἔτσι ἡ κάθε φορά κυρίαρχη τάξη θά ἐμφανιστεῖ ὡς ὁ ἐκφραστής και ὁ ἐγγυητής τοῦ καθολικοῦ συμφέροντος. Τό ἴδιο και ἡ ἐκάστοτε ἐπαναστατική-πρωτοπόρα τάξη. (Ἡ ἀστική τάξη π.χ. στήν «ἐπαναστατική» τῆς περιόδου ἐμφανίστηκε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἔθνους. Στή φάση τῆς παρακμῆς και τῆς ἀντεπανάστασης, ἐμφανίζεται σάν ἐκφραστής και ἐγγυητής τῶν «πανανθρώπινων» ἀξιῶν τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἠθικῆς και -πάντοτε και πάγια- τῆς ἰδιοκτησίας).

Ἡ ἱστορία δεβδιώνει αὐτή τήν τάση γιά καθολίκευση τοῦ μερικοῦ. Γνωσιολογικά, τό φαινόμενο προϋποθέτει μιά μερική και μονόπλευρη γνώση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, και μάλιστα μιά γνώση ἀποκτημένη ἀπό τή σκοπιά τῆς ομάδας, πού εἶναι συνεπῶς και μερική και παραμορφωμένη. Οἱ ψυχολογικοί μηχανισμοί τῆς ἄμυνας και ἡ συναισθηματική φόρτιση μέσα στίς συνθήκες τῆς ταξικῆς πάλης ὠθοῦν στήν καθολίκευση τοῦ ἐπιμέρους συμφέροντος, στήν ἐξιδανίκευση και στήν προβολή του ὡς προτύπου γιά τό κοινωνικό σύνολο. Τά ἄτομα ἔχουν τήν τάση νά καθολικεύουν τήν ἀποσπασματική τους γνώση και νά συγγέουν τό ἀτομικό συμφέρον μέ τό

γενικό. Ἀντίστοιχα φαινόμενα παρατηροῦνται στό ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν ομάδων καί τῶν τάξεων.

Ἀλλά ἡ συνοχή τῶν ομάδων καί ἡ ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἐξασφαλίζεται μέ τήν παιδεία, τήν τέχνη, τήν ἰδεολογία καί τήν ἀπευθείας ἐπίδραση τοῦ οἰκογενειακοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Οἱ παράγοντες αὐτοί ἀναπαράγουν τίς αὐταπάτες, τίς πλάνες καί, συνολικά τή φανακισμένη συνείδηση τῆς ομάδας.

Τό ἄτομο, ἐνσωματωμένο στήν ομάδα, ὑφίσταται μιά συνεχή ἰδεολογική «πλύση ἐγκεφάλου». Ἄν μάλιστα ἡ ἔνταξη αὐτή τοῦ ἐξασφαλίζει μιά προνομίῳχα θέση στό κοινωνικό σύστημα, ἔχει ἕναν πρόσθετο, ψυχολογικό λόγο νά νιώθει «εὐτυχής» μέσα στόν ἀλλοτριωμένο κόσμο του καί νά θέλει νά δικαιώσει, στό ἐπίπεδο τῶν ἀξιῶν, τήν ὑπάρχουσα πραγματικότητα καί τή δική του θέση σ' αὐτήν. Ἡ κατάσταση τούτη ἐνισχύει τήν πνευματική ἀδράνεια, τή δειλία, τήν τάση γιά καθολίκευση καί γιά ἐξωραϊσμό.

Ἀνασταλτικό παράγοντα γιά τό ξεπέραςμα τῆς φανακισμένης συνείδησης παίζει ἐπίσης ὁ φόβος γι' ἀποβολή ἀπό τήν ομάδα, ἡ περιθωριοποίηση καί ἡ τιμωρία. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ προνομίῳχες ομάδες δέν συγχωροῦν τούς «ἀποστάτες» τους, καί χρειάζεται μεγάλη τόλμη καί ἀλτρουισμός γιά ν' ἀποκοπεῖ κανεῖς ἀπό ἕνα κοινωνικό στρώμα πού τοῦ προσφέρει ἀνέσεις καί διακρίσεις. Ὁ φόβος καί ἡ δειλία κάνουν ὀλόκληρες τάξεις ἢ καί κοινωνίες νά ἀνέχονται ἢ καί νά ἐξωραΐζουν μαζικά ἐγκλήματα, ὅπως τά ἐγκλήματα τοῦ ναζισμού στήν Εὐρώπη ἢ ὁ πόλεμος τοῦ Βιετνάμ, διώξεις ἀντιφρονούντων, ἐπιβολή δικτατοριῶν γιά νά «σωθεῖ» ἡ ἐλευθερία, ρατσιστικές διακρίσεις καί διωγμούς¹⁹ κλπ. Ἀλλά καί τό προοδευτικό κίνημα τῆς ἐποχῆς μας καί οἱ χῶρες του «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» δέν ἀπέφυγαν τήν ἰδεολογική δικαίωση τῶν προνομίων, τῆς καταπίεσης καί τῶν ἐγκλημάτων – ὅλα στό ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τοῦ «λαοῦ». Καί ἐδῶ οὐσιαστικό ρόλο ἔπαιξαν ἡ ἄγνοια, ὁ θρησκευτικός φόβος μπροστά στούς αὐτονομημένους μηχανισμούς, ὁ φόβος γιά τήν ἀτομική τύχη, ἡ δειλία, τό προσωπικό συμφέρον, ὁ φανατισμός, ὁ φόβος «νά μή δώσουμε ὄπλα στόν ταξικό ἐχθρό» κλπ. κλπ.

Χρησιμοποιήσαμε ὡς ἐδῶ τήν ἔννοια τῆς ἰδεολογίας προπαντός μέ τήν ἔννοια τῆς πλαστῆς, τῆς φενακισμένης συνείδησης, κι αὐτό γιατί ἀσχοληθήκαμε βασικά μέ τή γένεση καί τίς μορφές τῶν κυρίαρχων ἰδεολογιῶν. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι δεχόμεστε τή θεωρησιακή-ρασιοναλιστική ἀντιπαράθεση ἰδεολογίας (φενακισμένης συνείδησης) καί ἐπιστήμης (ἀπολυτοποιημένης ἀλήθειας). Ἐλλῶστε τό σφάλμα τῆς ρασιοναλιστικῆς αὐτῆς ἀντιπαράθεσης ἀναλύθηκε ἤδη ἀπό ἕναν ἀπό τούς πρωταγωνιστές της²⁰. Ἡ ἰδεολογία, μέ τήν ἔννοια τῆς πλαστῆς συνείδησης, ἀφορᾷ τίς ἰδεολογίες τῶν κυρίαρχων ἐκμεταλλευτριῶν τάξεων.²¹ Ἀλλά σά συνολική ἀντίληψη μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας ἢ τάξης, ἡ ἰδεολογία δέν ταυτίζεται ὑποχρεωτικά μέ τή φενακισμένη συνείδηση. Στήν περίπτωση αὐτή μπορούμε νά ἔχουμε ἄμεσες μορφές κοινωνικῆς συνείδησης, δηλαδή μορφές συνείδησης φαινομενολογικές σέ σχέση μέ οὐσιαστικές μορφές, πού ὀλοκληρώνονται στήν ἐπιστημονική θεωρία.²²

Ἡ μαρξιστική ἰδεολογία διεκδικεῖ τό χαρακτήρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἰδεολογίας (= θεωρίας). Κατά τόν Λένιν, ὁ ἱστορικός ὕλισμός εἶναι ἡ μεγαλύτερη κατάκτηση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. «Τό χάος καί ἡ αὐθαιρέσια, πού βασίλευαν ὡς τότε στίς ἀντιλήψεις γιά τήν ἱστορία καί τήν πολιτική, ἀντικαταστάθηκαν ἀπό μιά καταπληκτικά ὀλοκληρωμένη καί ἄρμονική θεωρία, πού δείχνει πῶς μέσα ἀπό ἕνα σχηματισμό κοινωνικῆς ζωῆς ἀναπτύσσεται, σά συνέπεια τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἕνας ἀνώτερος σχηματισμός».²³ Βέβαια ἡ μαρξιστική ἰδεολογία δέν ταυτίζεται μέ τόν ἱστορικό ὕλισμό. Ἐτσι, ἀκόμα καί ἂν δεχτοῦμε μιά ὀρισμένη ἐπάρκεια τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καί τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, καί πάλι μένει ὡς ζητούμενο ἡ ἐπάρκεια ἄλλων πεδίων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ὅπως ἡ πολιτική θεωρία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ αἰσθητική, ἡ φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν κλπ. Ἄς εἴμαστε λοιπόν περισσότερο συγκρατημένοι στήν αἰσιοδοξία μας.

Κατά συνέπεια, ἡ διατύπωση καί ἡ μετέπειτα ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας δέν σήμανε τήν κατάκτηση τῆς ἀπόλυτης γνώσης. Ἡ ἐργατική τάξη ἔχει συμφέρον νά κατακτήσει τήν ἀλήθεια. Ἀλλ' αὐτό δέ σημαίνει ὅτι

είναι φορέας κάποιας απόλυτης γνώσης. Μπορεί τό «ταξικό ένστικτο» καί ό «αυθόρμητος ύλισμός» της νά τήν προσανατολίζουν στήν αναζήτηση τών πραγματικῶν νόμων τοῦ κοινωνικοῦ Εἶναι. Μά ή κατάκτηση τῆς ἀλήθειας εἶναι μιά διαδικασία ὅπου ἀντιπαλεύει ή ἀλήθεια μέ τήν πλάνη, καί ὅπου κάθε στιγμή σοβεῖ ό κίνδυνος τῆς ἀποπλάνησης. Τό πρόβλημα λοιπόν δέν εἶναι ή κατάκτηση τῆς ἀπόλυτης «διαύγειας», ἀλλά ή ἐ π ά ρ κ ε ι α μιάς ιστορικά καθορισμένης ἀλήθειας, ὁδηγοῦ στήν κοινωνική πράξη.

Ἡ ἀλήθεια συνεπῶς, κατά τό μαρξισμό, δέν εἶναι οὐδέτερη. Εἰδικά ή ἀλήθεια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ταξική, γιατί ή κοινωνία προσεγγίζεται πάντα ἀπό κάποια ταξική σκοπιά. Ἔτσι ό μαρξισμός αὐτοπροσδιορίζεται σάν ή ἰδεολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἄρα ρητά ἀναγνωρίζει τόν ταξικό χαρακτήρα του. Τότε πῶς συμβιδιάζεται ή ταξικότητα μέ τήν ἀντικειμενικότητα –τόν ἐπιστημονικό χαρακτήρα– τοῦ μαρξισμοῦ;

Μιά κατ' ἀρχήν ἀπάντηση μπορεῖ νά δοθεῖ σ' αὐτό τό ἐρώτημα: Μέ τήν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καί τήν κοινωνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς ή ἐργατική τάξη αὐτοκαταργεῖται σάν τάξη, σάν π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο, καί μέ τήν αὐτοκατάργησή της ἀρχίζει ή ἱστορική διαδικασία γιά τή διάλυση τῶν τάξεων καί τήν ἐ ν ο π ο ί η σ η τῆς κοινωνίας.

Στήν πορεία αὐτή ή ἐργατική τάξη δέν ἐμφανίζεται σάν ἐκπρόσωπος τῶν συμφερόντων τοῦ ἔ θ ν ο υ ς, ἀλλά σάν ἐκπρόσωπος τῶν ταξικῶν συμφερόντων της, καθώς καί τῶν συμφερόντων τῶν συμμαχικῶν στρωμάτων. Μέσα ὅμως ἀπό τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ ταξικοῦ πραγματοποιεῖται κι ή ἱστορική διαδικασία γιά τήν ὑπέρβασή του. Ἔτσι αἴρεται ή ἀντίφαση ταξικοῦ καί κοινωνικοῦ στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς καί τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἀλλά ή θεωρία ὀ φ ε ἰ λ ε ι νά προδιαγράψει καί νά καθοδηγήσει τήν κοινωνία γιά τήν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς δυνατότητας. Ἡ ἱστορική τούτη λειτουργία τοῦ μαρξισμοῦ καθορίζει καί τήν ἀντικειμενικότητα, τό ἐπιστημονικό του status, πού δέν ἀντιφάσκει μέ τήν ταξική του θεώρηση.

Τά προηγούμενα, φυσικά, δέν σημαίνουν ὅτι ή μαρξιστική θεωρία συνιστᾶ μιά πλήρη καί ἐπαρκή ή ἐγκυρη γνώση τῆς πραγματικότητας καί ὅτι «κάτω ἀπό τό φῶς τοῦ μαρξισμοῦ» ὅλα ὀδεύουν κατ' εὐχὴν πρός τόν «καλύτερο τῶν δυνατῶν κόσμων». Ἀλλά θά ἐπανέλθουμε στό 12. Κεφάλαιο.

Σημειώσεις 6. Κεφαλαίου

1. Για μία συνολική περιγραφή της ανάπτυξης των επιστημών στην περίοδο 1300-1800, βλ. H. BUTTERFIELD, *The Origin of Modern Science*, «The Free Press», 1966. Για μία ευρύτερη μελέτη, πρβλ. και J.D. BERNAL *Science in History*, τ.4., «Penguin Books», 1969 (έλλ. έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου).

2. HEGEL, *Phénoménologie de l'Esprit*, τ.1., έκδ. Aubier, 1977, Paris σ. 197.

3. *Ibid*, τ.2., σ. 197-98.

4. Βλ. H. MARCUSE, *Eros et Civilisation*, έκδ. Minuit, Paris 1968, σσ. 102-103. Στο ίδιο έργο ο Marcuse αρνείται την παλαιότερη υπερβολική αισιοδοξία του ως προς τις θετικές δυνατότητες του «βιομηχανικού» πολιτισμού:

Οι τεράστιες δυνατότητες του αναπτυγμένου βιομηχανικού πολιτισμού κινητοποιούνται όλο και περισσότερο έναντι της ορθολογικής χρησιμοποίησης των μέσων που διαθέτει, έναντι της ειρήνευσης της ανθρώπινης ύπαρξης. Όλες οι υποθέσεις για την κατάργηση των διώξεων, για τη βεβαίωση της ζωής έναντι του θανάτου κλπ., πρέπει να τοποθετηθούν στα τωρινά πλαίσια της δουλείας και της καταστροφής. Στο έσωτερικό αυτών των πλαισίων, ακόμα και οι ελευθερίες και οι ικανοποιήσεις του ατόμου μετέχουν στη γενική καταπίεση (σ. 13).

5. Βλ. K. MARX, *Τό Κεφάλαιο*, και F. ENGELS, *Διαλεκτική της Φύσης*.

6. Βλ. K. MARX, *Contribution à la critique de l'économie politique*, «Éd. Sociales», Paris 1957, σ. 165.

7. Είναι προφανές ότι ο ὄρος πνεύμα δέν υποδηλώνει κάποια ὄντοτητα, κατά τή χριστιανική ἢ τήν ιδεαλιστική ἄποψη.

8. Για μία πιο συστηματική μελέτη του προβλήματος του ορθολογισμού, βλ. Y. QUI-ΝΙΟΥ, *La Pensée*, 203 (1979).

9. A. GRAMSCI, *Gramsci dans le texte*, «Éd. Sociales», Paris 1975, σσ. 716-19.

10. Βλ. G. LUKÁCS, *Histoire et conscience de classe*, op.cit. Μία ανάλυση των ιδεών του LUKÁCS, βλ. στο M. MERLEAU-PONTY, *Les aventures de la dialectique*, έκδ. Gallimard, Paris 1961.

11. Για μία πιο συστηματική διαπραγμάτευση, πρβλ. και Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Θεωρία και Πράξη*, op.cit. Έπίσης, τό άρθρο του J. SIPOS. στον τόμο *Διαλεκτική*. «Gutenberg».

12. Βλ. (1) K. MARX - F. ENGELS, *L'idéologie allemande*, «Éd. Sociales», Paris 1971 (έλλ. μτφρ. Κ. Φιλίνη, «Gutenberg»); (2) L. ALTHUSSER, *Pour Marx*, έκδ. Maspero, Paris 1966; (3) IDEM, *Éléments d'autocritique*, έκδ. Hachette, Paris 1974; (4) Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Θεωρία και Πράξη*, op.cit.

13. Για τό πρόβλημα της ψυχής, βλ. Π. ΛΕΚΑΤΣΑΣ, *Ἡ Ψυχή*, «Έκδ. Ἴνσι. Ἀθηνῶν», Ἀθ. 1957.

14. K. MARX, *Le Capital*. op.cit.. τ.1, σ. 85.

15. K. MARX, op.cit.. σσ. 90-91.

16. Ὁ πόλεμος αὐτός τέλειωσε ἐπιτέλους μέ ἑκατομμύρια νεκρούς και τραυματίες, μέ ἀφάνταστη ἀνθρώπινη δυστυχία, μέ ἀνυπολόγιστες ὑλικές καταστροφές· τέλος, μέ τήν ὀλοκλήρωση τῆς διαδικασίας ἐπιβολῆς γιά δύο ἀπό τά πιο αἰμοσταγή καθεστῶτα τῆς ἐποχῆς μας και μέ τήν ἐνίσχυση τῶν κοσμοκρατορικῶν παραλογισμῶν τοῦ ἱρανικοῦ ἱερατείου. Ποιός κέρδισε ἀπ' αὐτό τόν πόλεμο; Φυσικά κανείς! Οἱ ἀνάγκες και ὁ παραλογισμός δύο ἐγκληματικῶν καθεστῶτων ὀδήγησαν σέ μία σύρραξη ὅπου σύρθηκαν δύο λαοί ἀφιονισμένοι ἀπό τό μεσαιωνικό-φασιστικό ἱερατείο τοῦ Ἰράν και ἀπό τούς σοσιαλφασίστες τοῦ Μπάαθ. (Σημ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 6. ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Σεπτέμβρη του 1990]. Κι αντίστοιχα συμφέροντα επιστράτευσαν την αντίστοιχη προπαγάνδα στα πλαίσια της μεγάλης σύρραξης του Περσικού Κόλπου, εϋθύς μετά. [Σημ. Γενάρη του 1991].

17. M. VERRET, *Les Marxistes et la religion*, «Éd. Sociales», Paris 1961.

18. G. LUKÁCS, *op. cit.*, σ. 401.

19. Για τις ρατσιστικές διακρίσεις στην εργασία στις ΗΠΑ, βλ. άρθρο του E. GREER, στο *Social Classes in the Contemporary United States*,

«Marxist Educational Press», Minneapolis 1977.

20. Βλ. L. ALTHUSSER, *Eléments d'auto-critique*, *op. cit.*, και E. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Θεωρία και Πράξη*, *op. cit.*

21. Βλ. MARX-ENGELS, *L'Idéologie allemande*, *op. cit.*

22. Βλ. M. VERRET, *Théorie et politique*, «Éd. Sociales», Paris 1967, σσ. 114-16. Επίσης, M. VADÉE, *L'Idéologie*, «PUF», Paris 1973.

23. LENIN, *Διαλεχτά Έργα*, «Κάδμος», Αθ. 1960, σ. 65.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΛΛΙΟΣ